

Антоніна Березовенко

СПОГАДИ ПРО ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

У цій статті-спогадах уміщено й узагальнено з можливою достовірністю багатолітній досвід спілкування із Ю. Шевельовим як у суто приватному, так і публічному форматі. Тут змальовано атмосферу побуту, характер розмов і подій, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних із життям ученого. Авторкою свідомо затримано первісні враження, оригінальні вислови Шевельова, котрі збереглися в пам'яті і складають образ його не тільки як видатного науковця, а і як людини.

Ключові слова: академічне життя, фонологія, пам'ять, лінгвістика, філологія, славістика.

Antonina Berezovenko. Reminiscences of Yuriy Sheveliov

This article is dedicated to the 100th jubilee of George (Yuriy) Sheveliov, and it sums up, with the utmost authenticity, the long-lasting communication between the author and Yu. Sheveliov, both in private and in public. The paper imparts a sense of atmosphere he lived in, describes events and conversational topics directly or indirectly related to Sheveliov's life. The author tried to preserve initial impressions and Sheveliov's original phrases which had been captured by the memory and thus created his image as an outstanding scientist as well as a great personality.

Key words: academic life, phonology, memory, linguistics, philology, Slavic studies.

Узятися писати спогади про видатного вченого спокусливо і складно. З огляду на історичну вагу постаті масштабу Юрія Володимировича Шевельова від початку доводиться більш ніж виважено підходити до такої справи. Застережень спливає чимало. Перш за все не догоджати “політичним віянням”, уникнути й панегіризму й фамільярності. Спробувати достовірно донести до читача свої давніші враження про Шевельова-людину, не баналізуючи цього унікального досвіду, який складався часом із цілковито буденних подій, побіжних зауважень, фраз. Саме ці багатолітні, позірні, може, не такі вже й значущі епізоди, нашаровані на усвідомлене ще до особистої зустрічі розуміння величі Шевельова, складають його портрет для мене. Сподіваюся, що цей образ удасться тут відтворити.

Своїм знайомством із Шевельовим я завдячую Мирославі Знаєнко – професорові Колумбійського та Ратгерського університетів і колишньої його студентки. Трапилося це в Нью-Йорку 1996 року. Як гостьовий професор я викладала в Колумбійському університеті за програмою Фулбрайта. Часи були романтичні: тоді українці дійшли усвідомлення себе як громадян вільної країни у вільному світі (про реалістичність цих почувань тут не йдеться), а отже – і єдиним цілим зі світовим українством. У Києві було відкрито бібліотеку української діаспори. Там я вперше натрапила і прочитала славнозвісну студію “Українська мова в 1-й половині ХХ століття. Стан і статус” [5] – твір, сьогодні засадничий для філологів. Тоді ж мовознавці тільки “відкривали” Шевельова, а літературознавці – Шереха. Розкошували тут, нарешті читаючи заборонені перед тим книжки в їхніх власних обкладинках, а не в палітурках із-під “Історії УРСР”. Праця Шевельова була одкровенням – об'єктивне, стримане, вишукано

академічне дослідження української мови як достойного й самоцінного об'єкта аналізу для науковця світового рівня. Крім трактування предмета, книжка несла також уявлення про автора. І образ ученого поставав як рівновеликий образу Нью-Йорка – такий же далекий, потужний, високий.

Одного весняного дня я зателефонувала Юрієві Володимировичу (саме так, на “східняцький лад” називала його Мирослава Знаєнко) з тим, щоби домовитися про зустріч. Він довго перевіряв розклад, а потім сказав, що до зустрічі не готовий, бо не має зубів і до аудієнцій не надається, але як тільки полагодить цю проблему – зразу мені віддзвонить. Невдовзі він запросив мене до себе, завваживши принагідно, що зробив би це раніше, але з огляду на те, що “до машин принципово не говорить” (ішлося про телефонний автовідповідач), мусив пробувати кілька разів.

Отже, перші враження від першої зустрічі, що відбулася в нього вдома, на Клермонт авеню. Мене зустрів справді високий, з іронічною посмішкою на відносно чисто поголеному обличчі інтелігентний пан “під 90 років” у товстенних окулярах. Попри всю “професорську” зовнішність і гречні манери, у тому, як він тримався, не відчувалося зарозумілості. Пройшли до неймовірно натопленої, незважаючи на теплу погоду, вітальні, умебльованої у стилі 60-х років. З “апаратури” був тільки радіоприймач, телевізора не було. По стінах розташовувалася відома бібліотека Шевельова, пізніше куплена славистичним центром у японському місті Саппоро (завдяки зусиллям М.Знаєнко ця книжкова колекція була збережена як цілісна, що було умовою господаря). Безліч книг, як і решта квартири, була вкрита солідним шаром пилу. Складалося враження, що господар тут не “жив”, а “думав”. Хоча для Шевельова це, мабуть, було одне й те саме. Здавалося, наче сам час застиг у цьому помешканні, затиснений між книжкових полиць, а надто у вузькому коридорі, що всією квартирою вів до кухні. Пил, що був повсюди, сірі відтінки килимів, стін та меблів складали образ “сивої давнини”, часу. А сам Шевельов, убираючись у сорочки таких же сіруватих тонів, посилював це враження повільними рухами, неспішними розповідями про все – Україну і Німеччину, Харків і Лунд, Агатангела Кримського і Гітлера, про Шевельова-хлопчика і Шевельова-автора базових для славістики праць, професора Гарварду й Колумбії. Світовий час і простір були наче всотані вченим і його помешканням. А необмежене тематично й територіально ширяння бесід, контрастуючи із суцільною статичністю господаря і його домівки, викликало відчуття певного абсурду.

Як і впродовж багатьох років потому, мені було запропоновано сісти на диван, а Юрій Володимирович розташувався у кріслі біля вікна, підпираючи в характерний спосіб голову рукою. (З роками це налаштування на бесіду набрало форми своєрідного ритуалу). При розмові він час від часу, не відриваючи чола від руки, ворухив пальцями на підтвердження чи заперечення того, про що йшлося, або просто в такт своїм міркуванням. Від початку знайомства повелося так, що говорили подовгу.

Не переповідастиму всіх почутих тоді історій – багато з них Шевельов відтворив пізніше в мемуарах¹ [6]. Згадаю те, що закарбувалося особливо, може, не так з інформативного, як із чуттєвого боку. Учений розказав про свою сім'ю. Наприклад, що виростав він із мамою і сестрою, яка рано померла, а сам був настільки хворобливою дитиною, що мати постійно боялася, що й він

¹ У цьому двотомнику Шевельов із типовою докладністю й чесністю змалював свій життєвий шлях. Для зацікавленого читача це і є найкраще джерело з інформативного погляду. Мій примірник, переданий Теодором Костюком – похресником Юрія Володимировича, за що я йому дуже вдячна, – потрапив до мене вже по смерті автора. Але в цьому нарисі я свідомо дотримуюся безпосередніх вражень від давніх розмов.

не виживе. І після паузи – для дотримання достовірності – додав: “А я, бачте, і досі ніяк не вмру”. З усього було видно, що матір свою Шевельов дуже любив, говорив про її надзвичайну доброту, за яку її шанували всі, кого вона знала. До тієї міри, що коли “прийшов пролетаріат” і стали “забирати все і всіх”, то на неї не було зроблено жодного доносу і тому родина не зазнала репресій. А стерегтися було чого – вони володіли, як сказав Шевельов, величезним і найкращим у Харкові будинком, а батько його був царським офіцером. Той факт, що батько ще до революції залишив сім’ю, оскільки служив у Польщі, де “знюхався з полячкою” (дослівний вираз ученого) і додому більше не повертався, очевидно, не міг служити виправданням для хоч і кинutoї, однак офіцерської родини, в очах радянської влади.

Говорили про різне. Були теми суто академічні, були “кулуарні” – простіше можна було би сказати “побреженьки”, якби не йшлося про розмови з видатною людиною. Ці неквапні (частково через проблеми із зубами, частково через природню розважливість) “обговорювання ближніх”, пройняті іронією й водночас об’єктивністю, творили портрет Шевельова “в інтер’єрі” ХХ століття. Ніщо в манері спілкування науковця не говорило про те, що він був свідомий своєї величі. Зовсім ні. Як і у фундаментальній “Фонології” [4], у приватних цих повільних бесідах “про все”, зокрема і про зовні дрібні, побутові подробиці життя, він говорив на рівних, турбуючись про зрозумілість своїх думок для *vis-à-vis*. Вияснював усе остаточно. Я би сказала, що головною прагматичною установкою всього, що він говорив або писав, була не “зарозумілість”, а якраз “зрозумілість”.

Шевельов був винятково щедрим автором. Він не лишав співрозмовника в позиції, коли треба було дошукуватися якихось недоступних пересічному індивідові глибинних сутностей-сміслів. У того, з ким він говорив, творилося враження спільних прогулянок із ученим “за ручку” лабіринтами його лінгвістичних теорій, міркувань чи найпростіших, побіжних спостережень. Одне слово, здавалося, що, хоч би яке питання ви йому поставили, відповідь буде щирою й уважною, і що він турботливо покаже не тільки “що” він придумав, а і “як” дійшов певного висновку. І вже з досвіду додаю – у цілковито не-геніальній манері. Пригадую ці розмови зараз – і в пам’яті спливають зарисовки з передвоєнного академічного й колоакадемічного життя в радянській і окупованій німцями Україні або в Америці 50-х – 60-х років.

У цих розмовах із м’яким гумором він розказував про академічне радянське життя до еміграції, характеризував деяких відомих філологів. Скажімо, Агатангела Кримського, його дивакуватість. Видатний поліглот жив самотньо. Телефон у ті часи був річчю небуденною і радянській інтелігенції малодоступною. Отже, якщо виникала потреба сконтактуватися з кимось із науковців (а працювали вони переважно вдома, “присутствіє” було пару разів на тиждень), то від Академії посилали кур’єра. На дзвінок із-за зачинених дверей відгукувався хтось жіночим голосом, питаючи, кого треба. З’ясувавши, що Кримського, відповідав: його немає вдома. Цей “хтось” і був він сам.

Шевельов пригадав, що з якихось причин потрапив на ювілей Михайла Грушевського. Уточнивши при цьому у своїй звичайній об’єктивній манері, що бачив його здалеку й на місцях для почесних гостей не сидів. Розказував, як улаштовувався в аспірантуру, яким було тогочасне аспірантського життя, як спілкувався з науковими керівниками – Леонідом Булаховським і Миколою Наконечним. Шанобливо називав їх своїми вчителями.

Про кого він висловлювався різко негативно, так це про тодішнього директора Інституту мовознавства. Це було навіть якось нехарактерно для Юрія Володимировича. Зазвичай, якщо людина не викликала пієтету, то він просто іронізував, може, трохи гостріше. Не повторюючи прізвищ тих, кому

цей “гостріший” тип іронії адресувався, наведу такий приклад. Цього і глумом назвати не можна. Якось ішлося про досить поважну наукову імпрезу, на якій Шевельова не було. Почувши прізвище однієї з наших колег і назву її доповіді про результати дослідження серйозного літературного твору української класики, він задумливо прокоментував його питанням: “А хіба пані N читала твір N?”. Розвиток подальшої дискусії таким чином утратив сенс...

Приємною несподіванкою було почути, що у своїй дисертації [див.: 3; 8] він розглядав тему мовних інновацій, а обрав цю галузь за тими самими мотивами, що через півстоліття лишилися актуальними й визначили мій власний вибір, – утекти від ідеологічного тиску або хоч максимально утруднити “керівне втручання”. У мовознавстві це й справді було зробити легше, ніж у літературознавстві.

Нічого цього в Україні тоді про вченого не знали. А те, що було відомо, аж ніяк не належало до позитиву і стосувалося головно знову ж таки не наукових характеристик. Найгучнішим закидом на його адресу було колаборантство з фашистами. А тому й усе, пов’язане з ім’ям Шевельова, автоматично демонізувалося. Але якось він сам, розповідаючи про втечу на Захід, мимохідь і беземоційно згадав про роботу в газеті під час окупації. Звісна річ, питати “в лоб” я не збиралася – чесно кажучи, це й не дуже мене обходило. Учений також нарікав на те, що не міг дістати в бібліотеці книжки “Майн Кампф”, якої потребував для роботи. І, мовляв, ідеологія не повинна ставати на заваді науці. У контексті цієї розмови я поставила питання, що стосувалося антисемітизму Гітлера. Відповідь Шевельова була простою: “Гітлер? Він був не просто антисемітом. Він був хворий на антисемітизм. Це дійсно було щось хворобливе. Без жодних перебільшень”. І розказав історію про ешелон із в’язнями якогось із концтаборів, що його в переддень падіння рейху возили Словаччиною в пошуках місця, де б цих в’язнів можна було знищити.

Для симетрії тоді ж таки розповів дещо про антисемітизм радянського ґатунку. А саме – про його близького друга на ім’я, якщо не помиляюся, Міша, філолога-україніста із цілковито зруйнованою через ідеологію долею, котрий, будучи євреєм, потрапив до радянського табору за український націоналізм. Що, однак, не завадило сталінському режиму невдовзі, коли почалися процеси проти “безрідних космополітів”, засудити його вже як націоналістично налаштованого єврея. Їхній ширій дружбі не заважало російсько-німецьке коріння самого Юрія Володимировича.

Йому, на мій погляд, узагалі будь-які почуття дріб’язкового націоналізму чи шовінізму були не те щоб непритаманні, а просто цілковито байдужі. Це не було частиною його внутрішньої архітектоники. При потребі він брав ці явища до уваги, тобто був свідомий їхнього значення в соціальному контексті, але як чинник власного самовизначення вони для нього не існували. “Ізми” якось не досягали його.

Живучи в українській діаспорі, прізвища свого “Шевельов”, яке, вочевидь, звучало по-російськи, ніколи не змінив на “Шевелів”, що було би для діаспори набагато милішим, а для Юрія Володимировича значно зручнішим. Адже він був (мабуть, не вдасться уникнути цього штампа) знаковою постаттю зарубіжного українства, його представником у світовій інтелектуальній еліті. Тож з усіх боків, так би мовити, усім було б комфортніше, якби закінчення було *-ів*. Але таким уже він був – міг користуватися літературним псевдонімом, але пристосовувати й міняти зсередини своє прізвище, щоби бути комусь милішим, – ні. Може, це одна із причин, чому він не одружився зі своєю нареченою Оксаною Соловей, бо ж від початку заручини були фіктивні – для втечі на Захід, а тому евентуально й не могли стати початком справжнього подружжя?

Він був класичний старий парубок, що ніколи не був одружений і дожив до зрілого віку вдвох із мамою, дітей не мав. Відповідно міг багато мандрувати. Тож подорожніх історій з особистого життя розповідав чимало. Пригадується одна з них, розказана ним іще на самому початку нашого знайомства (очевидно, вікова дистанція в більш як чотири демографічних покоління безсумнівно полегшила вибір теми). Цей курйоз трапився в Японії й мав лінгвістичну природу. Отже, щойно Юрій Володимирович зайшов до номера готелю, де оселився, як тут же з'явилася покоївка, що запропонувала йому скинути штани. Це Шевельов уточнив за допомогою подорожнього розмовника, яким заздалегідь озброївся. Пропозиція його дещо збентежила, але покоївка наполягала і врешті-решт за допомогою того ж таки розмовника з'ясувалося: штани треба було скинути для того, щоби вона могла їх випрасувати (переліт до Японії неблизький, і вони геть вим'ялися). Розказано це було з лукавою посмішкою – мовляв, були й ми козаками. Звідси випливало також, що й цього аспекту можна торкатися в наших бесідах. Це було важливо в сенсі “окреслення формату спілкування” і цурання свідомого відсторонення Шевельовим від ролі “академічної мумії”.

Якраз тоді були опубліковані “Польові дослідження з українського сексу” Оксани Забужко, з якою він листувався, а також написав передмову до її поетичної збірки “Автостоп”. Повесть була на ті часи скандальною на просторі обабіч Атлантики. Багатьох зачіпала персонально (письменниця щойно була на тій же програмі Фулбрайта й особисто знала чимало українців Америки), а головне – руйнувала мовні й культурні табу. Тому хтось із читачів обурювався за українську мову, хтось ображався за себе, хтось переймався іміджем України в цілому – тоді в самій Україні ще не виробилося милої навички показувати відверті сцени на телебаченні в рейтинговий час. Авторці закидалося багато чого, на тогорічній конференції AAASS (Американська асоціація сприяння славістичним студіям) вона була “негативною героїнею” культурних дискусій. Один Шевельов лишався незворушно об'єктивним, говорячи про стиль чи синтаксис речень книжки й анітрохи не реагуючи на тему як таку. Натомість переймався, чи дійде лист із його рецензією до неї вчасно? Про саму ж письменницю відгукувався дуже тепло.

Отже, тема особистих стосунків була “науково інспірована”, а через те, що мемуари не були ще написані, вона була природньою частиною наших розмов. Юрій Володимирович розказав про своє перше кохання. Це була жінка, з якою він познайомився на курорті і збирався одружитися. Чого, вочевидь, не трапилося. Її останній лист до нього містив один тільки великий знак питання, виведений на весь аркуш... Він не відповів. Говорив про це із сумом, хоча минуло понад 60 років. Пізніше в його житті з'явилася фіктивна (чи не зовсім?) наречена – пані Оксана Соловей. Мені пощастило з нею познайомитися на конференції в Урбана-Шампейн². Це була жінка навіть на свій вік виняткової краси – хвилясте пишне волосся із сивиною, забране назад у вузол, високі чорні брови дугою, великі очі, чисті правильні риси обличчя. Справляла враження розумної і вольової людини. Вона прибула з палицею Юрія Володимировича, щоби передати її через “ньюйоркерів” власникові, оскільки мешкала не в Нью-Йорку і вони відвідували одне одного. Коли вона перебувала в Шевельова, то він гордо повідомляв про це телефоном, якщо мені траплялося тоді подзвонити. По-моєму, трохи командувала ним по-хатньому. Після таких відвідин, якщо треба було щось знайти у квартирі, він із задоволенням зауважував: “Не варто турбуватися, треба спитати у пані Оксани – вона знатиме”.

Але найтривалішими були його стосунки з Мирославою Знаєнко – його колишньою студенткою й колегою-славістом, із якою Шевельов мешкав

² Щорічна конференція з україністики, що відбувається в Іллінойському університеті.

упродовж десятиліть на одній вулиці в Нью-Йорку, всього через кілька будинків. Роками вона була його янголом-охоронцем. Він так і називав її – “мій янгол-хранитель Мирослава”, або ще й без імені – “моя мила сусідка, про яку ви знаєте”, даючи до розуміння, що ясно, про кого йдеться, і що “сусідка” – це тільки літота для позначення Мирославиного місця в його житті. Її турботу про себе він приймав зі щирою вдячністю, за винятком хіба що одного випадку, про який я почула розповідь з обох боків.

Отже, сидючи у своєму застиглому апартаменті, Шевельов декілька днів не підходив до телефону. З огляду на його поважний вік Мирослава мала всі підстави розхвилюватися не на жарт – чи не трапилося чогось поганого. Разом із Танею Кейс, бібліотекарем Барнард-коледжу, що мешкає також поруч, поквапилася з ключами до Шевельова додому. Увійшовши до вітальні, вони застали господаря, вбраного в одну сорочку, який мирно дрімив, у його звичайному кріслі. Радість візитерок і обурення господаря були однаковими. Юрій Володимирович у вічі їм закидав, що така їхня поведінка – увірвалися непрошеними до людини (!), коли він не вбраний належним чином (!), – не витримує критики й не вписується в жодні цивілізаційні норми. Яка ж це цивілізація?! Пізніше він і мені нарікав на таке неподобство.

З усієї цієї “нештатної ситуації” ми ще довго потішалися з Танею і Мирославою і раділи, що побоювання були марними. Але Шевельов благого їхнього пориву не зрозумів, щиро соромлячись і відчуваючи незручність, усерйоз дорікав їм за це. В усіх же інших випадках, як я вже згадувала, говорив про Мирославу дуже сердечно, цінуючи і її шану до нього, і піклування. Але важливо не тільки це. Вражало, що за турботою про себе він цінував і людину, що за цим стоїть, по-людяному цікавився нею. Наприклад, завжди помічав і вважав за потрібне пригадати в розмові, чи Мирослава прибула, чи схудла (через сильну короткозорість для цього йому треба було таки пильно придивлятися).

Було щось особливе в сором'язливості Шевельова. Якщо в інтелектуальних справах різноманітні табу на “блюзнірство” важили для нього не багато, то у щоденному приватному житті почуття культурної цнотливості було йому глибоко притаманним, питомим. Перебуваючи в лікарні перед смертю, він усе так же насторожувався при моїй появі в палаті – чи бува не видно чогось, що не годиться бачити. Будучи фізично вже всуціль німечним і вбраним у лікарняну “розпашонку” unisex зі шворочками, зав'язуваними на спині (а це само по собі деперсоналізує людину не тільки ззовні, а і внутрішньо, суттєво знижуючи поріг людської гідності), маючи у венах канюлі (порожністі медичні трубки для ін'єкцій), він усе ж таки зберігав не тільки світлий розум, а й гарні манери. Можу відповідально засвідчити (оскільки навідувала пацієнта майже через день), що в ньому ніколи не сформувалося “безсоромності хворого”. Може, звучатиме невдало, але я би сказала, що на останньому ліжку він справляв враження не людської руїни, а швидше знесиленого велета, ґречного кавалера з очима мудреця і дитини водночас.

Поки Шевельов хворів, виник свого роду “колообіг” відвідувачів, які зустрічалися кілька місяців поспіль. До більш сталого нью-йоркського гурту долучалися учасники конференцій, або просто хтось, будучи в Нью-Йорку, обов'язково хотів віддати візит шани видатному вченому чи бути йому представленим (як пацієнт у лікарні людина часом стає більш доступною) – творилася чудернацька суміш відвідин, висновувався своєрідний “нет” із напівофіційних візитів прибулих з іншого континенту й напівдомашніх п. Оксани Радиш, яка “прибігала” за кілька блоків із 100-ї вулиці погодувати хворого чи принести якусь необхідну дрібницю, або похресник Тодьо (Костюк), що приїжджав із Вашингтона й радився стосовно передачі книжок до Японії.

А що інколи Юрій Володимирович “ділив” палату – приватність досягалася шторкою, натягнутою між ліжками, – з іншим пацієнтом (в одному випадку це був російськомовний єврей із Брукліна, а в другому – афроамериканець), якого також відвідували діти й домочадці, то утворювалося цілковито нью-йоркського колориту тло для цієї циркуляції.

Від початку нашого знайомства й до смерті Юрія Володимировича він був “дуже старою людиною”. Між нами лежало трохи більше як півстоліття вікової дистанції і цілковито відмінний (за винятком фаху і фахових зацікавлень) досвід. А втім, попри це все, будши коло нього, я почувалася саме в товаристві Гречного кавалера. Якщо йшли кудись на вечерю, то ресторан Юрій Володимирович обирав сам. Я заходила по нього, ми виходили потихеньку на Клермонт авеню, потім на Бродвей, де брали таксі. Процедури “всідання” й “висідання” з машини не були простими – спочатку вмощували Шевельова з ціпком, інколи ще й із парасолькою, а потім уже сідала я. І тут починав розпоряджатися Юрій Володимирович: сам називав адресу, пояснював, як туди дістатися. Бувало, трохи гарячкував, якщо розбіжності між його англійською і англійською таксиста були надто значними й ніяк не щастило досягти того рівня комунікації, що дав би змогу зрушити з місця. Допомоги для легшого порозуміння не приймав, як не дозволяв брати участь в оплаті подорожі й самої вечері. Платив у цілковито не американський спосіб – завжди сам і завжди готівкою. Задля справедливості зазначу, що коли він добре чувся й вирушав, скажімо, на балет у Бруклін, то користувався метро. Але вечеряти ми їздили таксівою.

Особливо запам’ятався один вечір у французькому ресторані десь на 58-й чи 59-й вулиці неподалік від Центру Лінкольна (Метрополітен-Опери). Місце було елегантним, із вишуканими інтер’єром і кухнею. Обслуговували французи. На вибір нам було запропоновано меню англійською і французькою мовами. Юрій Володимирович зажадав останнє. На мій подив, подальше спілкування з офіціантом він жваво провадив французькою, перекладаючи і для мене коментарі про їжу. Своє знання мови пояснив коротко – з дитинства. І додав, що цим, зокрема, як і вихованням загалом, завдячує мамі. Коли замовлення було сформовано, то виглядало цілком автохтонним і включало нечувані за калорійністю цибулевий суп, ескарго (равлики) і смажені мізки. Остання страва була предметом нашого обопільного кепкування – мовляв, що ж іще науковцям і їсти, якщо своїх забракне.

Почуття гумору Шевельова варте окремої уваги. Він любив жартувати сам і цінував гумор інших. Думаю, що це якраз і становить ключ до його “ментального нестаріння”, спроможності адекватно сприймати нове й молоде. Якраз тому він жваво відгукнувся перед- і післямовама та рецензіями на епатажні, пустотливі твори українського постмодерну. З ним можна було жартувати й посміятися жартові – пояснювати потреби не було. А це і є найкоротший міст до іншого, спосіб розпізнати “свого”, виробити спільну мову. Він знав ціну “мові своїх” і мав до цього смак. І не тільки в теоретичному плані – дискутуючи про якість міського койне давнього Києва чи обговорюючи праці О. Горбача, а й практично; потроху в нашому спілкуванні накопичилися слова і фрази, що мали характер сленгізмів, тобто мовних одиниць, уживаних у зміненому, зазвичай не властивому їм значенні. Одним із таких сленгізмів була фраза “щоб всьо було культурно”. Вона могла припасовуватися до різноманітних ситуацій, а інколи й відігравати роль вирішального аргументу в дискусії.

Так він жартував і навіть дуже веселився під час нашої останньої вечері перед його хворобою. Було це під Новий рік. Шевельов був ослабий, щоб кудись вибиратися до ресторану, тож вирішено було вечеряти в нього. Це був перший і останній раз, коли ми готували домашню вечерю. Прихопивши в гастрономі

на розі продукти, я прийшла до його квартири, і ми почали порядкувати на кухні. Це приміщення було вщерть наповнене всіляким начинням і то солідних розмірів – як на велику сім'ю. Завваживши мій подив, Юрій Володимирович пояснив: колись тут відбувалися великі “партіз” (вечірки)³, у що, щиро кажучи, не дуже вірилося, зважаючи не звичайну застиглість апартаменту. Врешті знайшли все необхідне й почали куварити.

Власне, готувала я, а Шевельов тупцював тут таки на “допоміжних ролях”, із радісним ентузіазмом виконуючи те, що йому доручалося. Як і вечері в ресторанах, ця була з вином (а в холодильнику я зауважила чимало початих бляшанок із пивом). Вечір був знаменний тим, що пара від страв розвіяла завжди таку непорушну застиглість атмосфери квартири; запах книжкового пилу змішався із запахом напівдитачої їжі (приспосованої до зубних вимог Шевельова) – пюре й омлету. Та й сам Юрій Володимирович, що рухався довкола мене кухнею й коло обіднього столу, відірваний від свого традиційного крісла, виглядав по-іншому; здавався молодшим і розчуленим. Згадувалося вже, що він був людиною дуже вдячною, однак це переважно тамувалося його сором'язливістю. А тоді кризь звичну стриманість проступили якісь хлопчачі риси – боюся, чи це не зафамільярно, але відчуття було саме таке – принаймні легко стало уявити його дитиною, яка сприймає світ із радістю й довірою; образ хлоп'ятка, яке тупцює довкола матері, хоч би що вона робила, став легко реконструйовуватися в моїй уяві.

Це було напередодні останнього для нього нового 2002 року...

Того ж першого року нашого знайомства – 1996 – у Харкові відбувався Міжнародний конгрес українців. Шевельов зазбирався до свого рідного міста. Подорож передбачалась далека й довга і, звісна річ, емоційно напружена. З усього було видно, що він нервує. Так і трапилося – там відбувалися неприємні перипетії з премією, якою Шевельова нагородили, але не хотіли дати, а він не хотів приймати... З цієї “контroversійної” нагоди писалося й говорилося забагато для того, щоб зупинятися на цьому додатково.

Свою доповідь на той конгрес я відіслала (склалося так, що її опублікували поруч із доповіддю Юрія Володимировича, і це було дуже почесно), але їхати мені не випало. І тепер уже я лишалася в Нью-Йорку, чекаючи на його повернення з України з розповідями про те, “як там”. Перед від'їздом ми прощалися на розі 116-ї вулиці і Бродвею, укотре обговорюючи не тільки наукові перспективи поїздки, а й зовсім побутові – чи подадуть вчасно візок в аеропорту, чи владнається справа з машиною (він хотів трохи подорожувати Україною). А потім він цілковито несподівано для мене сказав: “Там вас не буде, хто ж мене від вітру спасатиме?” – і не знати було, чи жартома це він каже. А потім додав: “Може, ми і зовсім не побачимося більше?”.

Відтоді мені стало ясно, що славетний Шевельов не “допускає до спілкування із собою”, а сам щасливий ним. За всієї самодостатності – а вона справді була рідкісною, інакше не залишилося б такого доробку – потребував товариства і був за нього вдячний. Саме так – був вдячний до людей. У розмовах спливали знайомі імена з його коментарями не тільки наукового, а й зовсім гуманного характеру. Скажімо, повернувшись із харківського конгресу, він почав розповідь про поїздку Україною з того, що подорожував із Ларисою Масенко і що в неї сина також звать Максим: “Так само, як і Вашого”. Для нього це було варто згадки, хоча йшлося про маленьких хлопчиків. І то – у контексті обговорення вражень від нової України, віддзеркаленої у сприйнятті світоча науки...

³ Часом учений удавався до таких макаронізмів, тож і я їх тут зберігаю.

Я прагну, як уже згадувалося, більше змальовувати Шевельова як особистість у безпосередньому приватному спілкуванні, подробицях життєвого плину. Головно тому, що Шевельов – учений і критик відомий, і загрози здібнити його немає. Але за всієї своєї людяності й готовності до спілкування “всеядним” він не був. Тому особливої цінності набувають буденні дрібнички, затримані моєю пам’яттю, даючи ще один вимір (чи ракурс бачення) цієї непересічної індивідуальності.

Хотілося б також уникнути враження, що цим усе обмежувалося. Це не так. Юрій Володимирович практично до останнього року свого життя брав участь у різноманітних наукових імпрезах і сам виступав. Здебільшого це було в Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ) або Українській вільній академії наук (УВАН) – двох науково-культурних неуніверситетських осередках Америки.

Мені поталанило брати участь у конференції на честь його 90-ліття⁴. Зупинюся на ній докладніше, щоби трохи відтворити в цьому нарисі дух останньої ювілейної конференції за життя вченого. Відбувалася вона в Колумбійському університеті, у найкращому конференц-залі на 15-му поверсі Гаріманівського інституту. Через майже всуціль скляні стіни звідси відкривається дивовижний і рідкісний краєвид Нью-Йорка. Зеленаві мідні дахи довколишніх університетських будівель візуально наче продовжують простір кімнати, поєднуючи його з безмежною еклектикою “дачу світу”. З огляду на масштабність постаті ювіляра краще місце за це годі й уявити.

Юрій Володимирович сидів у першому ряду, спираючись обома руками на свою незмінну палицю, і слухав присвячені йому доповіді. Тематика була вкрай різноманітна – від фонетичних змін у давньоукраїнській та давньобілоруській мовах на початках літературної традиції до сучасних інновацій в українській. У ранішній сесії доповідали Майкл Флайєр, Борис Гаспаров, Андрій Даниленко і я. Модератором був Олесь Мотиль. Власне, з-поміж нас студентом Шевельова був тільки Флайєр – інші колишні студенти виступали пізніше, тому що прилітали здалеку.

Не секрет, що наукові конференції – це великою мірою “ярмарок марнославства”. Тому у способі формування сесій, наукових титулах і ступенях гостей і доповідачів певною мірою відбивається значущість ювіляра. Крім колишніх студентів, тут були інтелектуальні одностудентів і шанувальники вченого: лінгвісти, літературознавці, політологи, що прибували з різних штатів Америки, з Канади й України. Мені самій довелося зразу після сесії поспішити в аеропорт, щоб устигнути на конференцію в Оттаві. Натомість Данило Струк із дружиною саме прилетіли з Канади спеціально на ювілей. Із запізненням з’явилася й Ася Гумецька – професор Мічиганського університету; тільки під час перерви її усміхнене обличчя схилилося до Шевельова, щоб поцілувати його. Хтось прибував, хтось від’їжджав, утворюючи радісну вервечку, що завивалася довкола Юрія Володимировича.

Сидячи на тому самому місці, він приймав вітання. Виглядав дещо зніяковіло, перебуваючи в центрі такої інтенсивної уваги (увесь цей святковий рух довкола ювіляра весело й упевнено (так само, як і пізніше в лікарні) скеровувала Мирослава Знаєнко). Імпреза була унікальною з огляду й на поважний вік ювіляра, і на те, що він був спроможний тут бути, а головне – на потужний магнетизм його інтелекту, який не тільки заворожував і вабив здалеку, а й практично міг об’єднати таку кількість дуже різних людей академічного світу. Надто через те, що це зазвичай особи з гіпертрофованим его, не схильні

⁴ A Symposium in Honor of George Shevelov. October 2, 1998, New York.

витрачатися (передовсім у душевному сенсі) на когось, окрім себе, часто пов'язані не безхмарними стосунками...

Ось і зараз, готуючи свої спомини до друку, я із задоволенням прочитала статтю Миколи Жулинського про Шевельова й натрапила на цікаву деталь. Цитуючи спогади Романа Корогодського, він пише, що Шевельов “кілька разів запитував: “Чи правда, що першою встала Михайлина (ідеться про М.Коцюбинську. – А.Б.) мене вітати на I Міжнародному конгресі українців?” Зрозумів, що Ю.В. Шевельов небайдужий до таких подробиць”. Академік вважає, що “не лише цілком природне для творчої індивідуальності честолюбство спонукало його до уточнення, хто ж перший підвівся в залі, вітаючи Шереха-Шевельова. Він чекав сигналу на запит його, ученого, літератора, мистецтвознавця, і на цей сигнал радо відгукнувся” [2, 29,30].

Міркування слушне. Він справді був небайдужий. Може, почасти через марнославство як властивість звичного академічного середовища, де минуло його життя? Не знаю, не виключено. Але мені за цим питанням увижається та сама його прискіпливість, точність у спостереженні за довколишнім світом до найменших його подробиць, що й у симетричному підписуванні кожного тому тритомника окремішно чи в пам'ятанні, що мого сина й сина Лариси Масенко зуть однаково – це все похідні від його не просто небайдужого (і в іронічному сенсі теж), але аналітичного й пильного вдивляння у світ. Інший вияв тієї самої властивості, що утримує коментатора-Шевельова біля читача впродовж усього авторського тексту “Фонології”. І те, що робить його науку в широкому розумінні “чистою”. Тобто стрункою, точною. Без домішок і без упущень.

Пригадую також іншу презентацію, присвячену виданню славетної “A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic” українською [4], – уже без участі Шевельова. Ця фундаментальна праця, видана англійською мовою, насправді спочатку писалася українською. Дехто з колишніх студентів Шевельова, що допомагали йому в редагуванні англійського тексту, згадували, як неймовірно тяжко для них це було з огляду на складність самої теми. Про ідентичність цього “реверсивного перекладу”, опублікованого вже після смерті Шевельова, і первісного українського оригіналу судити не берусь. Але для читача, знайомого з Юрієм Володимировичем і властивою йому достеменною та послідовною манерою аналізувати, авторська “присутність у тексті” незаперечна. На превелике щастя, перекладачам удалося зберегти цю унікальну, але таку типову для Шевельова-творця рису – дбати про читача, не примітивізуючи предмета.

Тодішню доповідь я назвала “Чесність науковця і чиста наука”. Здається, це відбиває головне в Шевельові-творці – здатність знайти ту унікальну точку, де, не пристосовуючись і не викривлюючись, урівноважуються винниченківська “чесність зі собою” і чесність зі світом, зокрема – з читачем, якого Шевельов не лишає сам на сам з авторським теоретичним лабіринтом.

Дотепно схоплена Борисом Гройсом [1, 282] властивість постмодерну, яка полягає в тому, що постмодерний автор творить і текст і коментар до нього, вповні проступає й у суто нехудожньому лінгвістичному творі не Шереха, а Шевельова. Хоч як парадоксально це звучить. Не тільки в передмові, а й упродовж усього викладу автор присутній у двох іпостасях – власне теоретика і коментатора. Щоправда, на відміну від постмодерністів, Шевельов не хаотизує мислительний простір, а впорядковує його.

Що й казати, всякому приємно відкрити якусь рису, спільну з людиною калібра Шевельова. А надто, якщо це – недолік. Такою спільною вадою в нас був почерк. Я звернула на це увагу, коли він уперше підписував для мене відбитки праць Олекси Горбача з рідкісних емігрантських видань. Радість була

потрійною: я отримала практично недоступні роботи Горбача з рук самого Шевельова з його теплими й через свою некаліграфічність особливо милими моєму серцю автографами. Нині маю під рукою його тритомник “Пороги і запоріжжя” з дрібно-кривенькими підписами. Перший том підписаний: “Тоні Березовенко з – подякою за життя. Автор. Ю. Шевельов. 6.12.99.” Другий і третій також містять його автографи: “Від Ю. Шевельова з добром. ЮШ (автор)”. У цьому Шевельов: хоча дарувалися всі три томи зразу, але скрупульозно, задля симетрії, підписаний кожен із них.

Дивні кола іноді описує доля... Ще до особистого знайомства з ученим Мирослава не раз пригадувала момент, коли стало відомо про загибель президента Кеннеді. Вражені трагічною звісткою студенти очікували, що Шевельов відмінить лекцію й відпустить усіх на жалобний мітинг. Але професор подивився на ситуацію інакше й лекція відбулася. А майже через чотири десятиліття, коли не стало Юрія Володимировича й було призначено прощання, у мене за розкладом у тому ж таки славістичному відділі Колумбії якраз було заняття. Я відмінила тоді лекцію (призначивши так званий make up class), дозволила студентам піти й сама попрямувала на жалобну церемонію...

Як для самотньої людини на 94-му році життя народу зібралося багато. Церемоніальний зал був цілковито заповнений квітами й людьми. Знову можна було побачити тендітну фігурку Оксани Радиш⁵ і величаву Оксану Соловей, учнів Шевельова, його колег. Зараз пригадуються професори Гаставсон, Гаркінс, Макгвайер. Власне, тут була славістична американська еліта й українська громада. Це досить строкате товариство непомітно скеровувалось Мирославою, яка ще встигала при такій нагоді запізнати людей між собою й дати всьому лад. Одне слово, сумна церемонія відбувалася якнайдостойніше. Навіть погода була така, як любив Шевельов, – нечаста для квітня в Нью-Йорку жажлива спека. У тій урочистій аж до театральності обстановці плакати начебто було недоречним. Та й не плакалося тоді. А ось наступного дня після панахиди, побачивши під українською православною церквою чорний лискучий катафалк, якимось усвідомилося, що це вже не чекання кінця, як було останніми місяцями, не частина дійства, а сам кінець.

Крізь занадто запопадливо відкриті лаковані дверцята ритуального авто виднілася гаптована червоно-золотою парчею внутрішність машини. Жарке сонячне сяйво мінілося у складках матерії, творячи враження моторошного затишку. Виникала асоціація з розчахненою утробою чи з роззявленою пащею жадібного страховиська. Дивитися на це було нестерпно, і я заплакала. Підійшла Оксана Соловей. Пригадала історію, виявляється, не раз чуту нею від Шевельова. Про те, як я знайшла скельце від його окулярів, що випало на вулиці, а потім приладнала в ті бувалі окуляри. І знову дрібничка виявилася гідною переказу і вдячності. Ще одна рисочка до його образу... Ці слова уваги й людяної чуйності до найменшого добра, почуті вже не від нього, завершили той тяжко сонячний день, змішавшись з гіркотою втрати і якимось навіть притамувавши її.

Роками після цієї сумної події не хотілося доходити по Клермонт-авеню до будинку, де розташовується колись до запаморочення натоплена квартира на другому поверсі; не хотілося доходити й до остаточних формулювань – ким же був Шевельов у суті своїй?

За його власним визначенням – уродженим філологом. Але, крім цього, Шевельов – це людина-вік. Він справді прожив і пережив ХХ століття. Людина-всесвіт, яка за глибиною думки й висотою духа обмежень не знала. Це, може, і вражало найбільше в ньому – спроможність органічно поєднувати мале і

⁵ Оксана Радиш – директор канцелярії Української вільної академії наук.

велике, дитяче і старече, чуттєво-емоційне і абстрактне, адаптуватись до діаметрально відмінних умов, не зраджуючи себе. Наші стосунки не були ані службовими, ані викладацько-студентськими, а тому були вільними від типових для таких випадків упереджень і прогнозованих моделей; маю сміливість сказати – неповторними в тому сенсі, що було в його ставленні до мене щось і батьківське й дитяче водночас. Символічними стали й речі, що потрапили до мене після його смерті: крім згаданого двотомника мемуарів, ще м'яка іграшка – совенятко, символ мудрості, у випускному університетському кашкеті...

Я вдячна долі за шанс зустрітись й бути тривалий час присутньою в житті такої людини. Довго ця частина минулого не аналізувалася саме через острах викривити, не спромогтися передати справжніх взаємин, натомість потрапити в пастку стереотипів. Цього найбільше уникав Шевельов, написавши: "Якщо минуле хоче промовляти до сьогодні, воно має говорити своїм власним голосом, інакше ноти будуть фальшивими" [7, 11]. Маю надію, що фальшивих нот у цих спогадах немає...

ЛІТЕРАТУРА

1. Гройс Б. Утопия и обмен. – М., 1993.
2. Жулинський М. Українська духовна атмосфера за інтелектуальним барометром Юрія Шевельова // Слово і Час. – 2008. – № 12.
3. Шевельов Ю. Из спостережень над мовою сучасної поезії: Дисертація на здобуття ученого ступеня кандидата філологічних наук / Харк. Держ. Ун-т. – Харків, 1939.
4. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. С.Вакуленка, А.Даниленка. – Харків, 2002.
5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – [Б. м.,] 1987.
6. Шевельов (Шерех) Ю.В. Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. – Харків – Нью Йорк, 2001.
7. Шерех Ю. Друга черга. – [Б. м.,] 1978.
8. Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Матеріали до бібліографії / Упорядники А. Даниленко і Л. Чабан. – Нью Йорк, 1998.
9. Shevelov G. A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1964. Columbia Slavic Studies, New York, 1965.

Наші презентації

В. В. Янцен. Неизвестный Чижевский. Обзор неопубликованных трудов: Научное издание. – Санкт-Петербург: Издательство РХГА, 2008. – 162 с.

Володимир Янцен – відомий у Росії та в Німеччині славист-філософ. Протягом тривалого часу він займається, зокрема, вивченням архіву Дмитра Чижевського, який зосереджений переважно у двох університетських містах Німеччини – Галле і Гейдельберга. Для книжки "Неизвестный Чижевский" В. Янцен опрацював лише незначну частину того архіву, зосередивши головну увагу переважно на нездійснених задумах ученого. Серед таких, зокрема, його намір створити монографії про творчість М. Гоголя і Ф. Достоєвського, які ментально (кожен по-своєму, звичайно) були пов'язані з Україною. Про них Д. Чижевський опублікував лише окремі статті, а думками про можливі монографії поділився в листуванні з відомими в європейській науці філософами й літературознавцями. Частина презентованої книжки стосується й інших українських зацікавлень Д. Чижевського, зокрема його роботи над монографією про філософську спадщину Г. Сковороди.

